

НАЦІОНАЛІСТИЧНИЙ ДИСКУРС У ХУДОЖНЬО-БІОГРАФІЧНОМУ РОМАНІ ВАСИЛЯ ШКЛЯРА «ЧОРНИЙ ВОРОН»

У статті аналізуються основні націоналістичні цінності, особливості світосприйняття героїв-націоналістів у романі В. Шкляра «Чорний Ворон», націоналістична символіка й мотиви націоналістичної міфотворчості.

Ключові слова: націоналізм, нація, народ, художня біографія, символ, міф.

В статье анализируются основные националистические ценности, особенности мировоззрения героев-националистов в романе В. Шкляра «Черный Ворон», националистическая символика и мотивы националистического мифотворчества.

Ключевые слова: национализм, нация, народ, художественная биография, символ, миф.

The article analyzes nationalist values, symbols, and motives of the nationalist myth-creation in the novel The Black Raven by V. Shklyar,

Key words: nationalism, nation, fictional biography, symbol, myth.

Сьогодні, як і кілька років, десятиліть і століть тому, ми чуємо заклики до національного самоствердження, до свідомого народотворення. Абсолютно очевидно, що внаслідок постколоніального синдрому частина українців сумнівається в існуванні української нації та доцільності незалежності України. Та й шляхи національного самоствердження й свідомого народотворення викликають чимало дискусій. Особливо запеклі бої точаться серед прихильників і противників українського націоналізму.

Націоналізм – складний, багатогранний феномен, який необхідно досліджувати в річищі багатьох наук – історії, соціології, політології, філософії, психології, лінгвістики, риторики, етнографії та навіть антропології. Сьогодні в Україні націоналізм перебуває здебільшого у сфері суспільної полеміки, а не фахової наукової дискусії, яка лише започатковується. Серед українських науковців, які останнім часом досить успішно досліджують націоналізм, слід згадати Я. Грицака, Г. Касьянова, В. Рудка, М. Сосновського. Щодо західних студій націоналізму, то у центрі наукової дискусії перебувають роботи таких авторів, як К. Дойч, Дж. А. Армстронг, Е. Гелнер, Е. Сміт, Р. Шпорлюк, К. Гейз, І. Кедурі, Б. Шейфер, Т. Нейрн, Л. Грінфелд, Р. Брубейкер, П. Брас, В. Коннор, Т. Еріксен. Аналіз націоналістичного дискурсу в літературі став важливою частиною наукового доробку Г. Грабовича, Т. Гундорової, Н. Зборовської, Я. Поліщука, П. Іванишина, В. Іванишина, О. Багана, О. Пронкевича, В. Матвійшина, О. Омельчук, О. Забужко та інших. Утім, ґрунтовних досліджень з цієї проблематики, об'єктом яких стали б біографічні полотна, наразі немає. Метою нашої розвідки є дослідження специфіки українського націоналістичного дискурсу в літературі на прикладі біографічного роману В. Шкляра «Чорний Ворон».

Е. Гелнер пропонує наступне визначення: «націоналізм – це теорія політичної легітимності, згідно з

якою етнічні межі не мають перетинатися політичними кордонами і, зокрема, етнічні кордони в межах певної держави не повинні відокремлювати правителів від решти» [2]. Загалом, упродовж минулого століття термін «націоналізм» набув цілої низки значень, найосновнішими з яких, на думку Е. Сміта, є: 1) процес утворення й становлення націй; 2) почуття й свідомість належності до нації; 3) мова й символіка нації; 4) соціальний і політичний рух від імені нації; 5) доктрина і/або ідеологія нації, загальна й конкретна [5]. І. Лисяк-Рудницький пропонував розрізняти націоналізм у широкому значенні (національна свідомість та патріотизм) та у вузькому розумінні (український політичний рух) [4].

Більшість дослідників розрізняють поняття «народ» і «нація». На думку І. Лисяка-Рудницького, народ – це етнічна одиниця, яку характеризують такі об'єктивні прикмети, як походження, мова, побут. Нація ж – одиниця політична, явище суб'єктивної сфери. Це колектив людей, що хочуть бути державою, й існування нації спирається на свідому волю її членів. Надзвичайно важливим, на нашу думку, є твердження Е. Гелнера, що націоналізм «не виникає там, де взагалі немає держави як такої, або там, де її наявність є сумнівною» [2]. Отже, націоналізм є продуктом розвиненої національної самосвідомості, коли представники певної нації усвідомлюють свою культурно-ідеологічну, політико-державну й соціально-економічну єдність.

Націоналізм є необхідним наслідком чи продуктом взаємодії певних суспільних обставин і умов. Серед «творців» націоналізму дослідники зазвичай називають Ж.-Ж. Руссо, Й. Гердера, Е. Берка, Й. Фіхте, Дж. Мадзіні, Ф. Ніцше, А. Бергсона, Ж. Сореля, Г. Лебона, О. Шпенглера та ін. Утім, у випадку з націоналізмом авторство ідеї не має істотного значення: ключова ідея його є настільки простою, що вона доступна кожному в

будь-який момент, і саме завдяки цьому націоналізм може претендувати на те, що він завжди є природним явищем.

Автор найбільш відомої праці про ОУН Дж. Армстронг визначив такі світоглядні параметри українського «інтегрального націоналізму»: 1. Віра в те, що нація є найвищою цінністю, якій мають бути підпорядковані усі інші, тобто йдеться про тоталітаризм. 2. Апеляція до містичної ідеї єдності всіх особистостей, що складають націю. 3. Ірраціональність. 4. Наявність харизматичного лідера чи еліти націоналістів-ентузіастів, які вважаються уособленням «волі нації». 5. Культ дії, війни та насильства, які вважаються вираженням «вищої біологічної життєздатності нації» [3]. Слід відзначити, що «інтегральний націоналізм» не можна ототожнювати з нацизмом і фашизмом, оскільки український «інтегральний націоналізм» був ідейною течією і політичним рухом нації, яка щойно втратила державність і була продуктом аграрного, економічно відсталого суспільства.

Роман «Чорний Ворон» В. Шкляра відтворює одну з найдраматичніших і найбільш замовчуваних сторінок української історії – боротьбу українських повстанців проти окупаційної влади у 1920-х роках. Попри те, що зазвичай «Чорного Ворона» В. Шкляра характеризують як роман історичний, ми пропонуємо розглядати його в руслі біографістики. У «Чорному Вороні» предметом авторського зацікавлення є не історія чи ідеологія як така, а саме особистісний вимір історії та ідеології. В. Шкляр на широкому історичному тлі подає правдивий портрет Івана Чорновуса (Чорного Ворона) – повстанського Отамана Звенигородщини й Холодного Яру, командира Лебединського полку Холодноярської Республіки. Жакіття кривавої вакханалії громадянської війни, загибель останньої надії на незалежність України В. Шкляр подає саме через сприйняття головного героя. І хоча своє життя й смерть повстанці Холодного Яру присвятили боротьбі за волю рідної землі, їхні долі були сповнені суто людських бід – втраченого кохання, скаліченої молодості, страху за рідних і друзів. Узагальнюючи сказане, погодимося з І. Акішиною, що в історичному романі на першому плані знаходяться історичні події, а не життя героя твору, причому дійовими особами історичного роману можуть бути і люди, які справді існували, і люди, вигадані автором. У біографічному романі на перше місце виступає постать реальної видатної особистості, а історія є лише фоном [1].

У творі зображено найнестерпніше для націоналістів порушення політичних норм: коли правителі політичної одиниці належать до нації, до якої не належить більшість підданих. Унаслідок поглинення української національної території більшою імперією (бо по суті, СРСР – імперія), а також політичного, економічного й культурного панування чужоземної групи цілком природний спротив загарбникам трактується як логічна помилка, а потім – злочин. У прощальному листі до родини Чорний Ворон пише: «Оце їхнє «бандит» допікає мені найдужче, знаю, що й вам воно каменем лежить на душі, бо «бандитом» я став тільки тому, що мав щире і любляче серце. Я понад усе любив свій край і народ, а тому, не вагаючись,

пішов боронити його від московського окупанта» [6, с. 289].

Світ в уявленні Чорного Ворона та його друзів розділений навпіл – на «Своє» і «Чуже». Це – абсолютно нормальна позиція не тільки для націоналіста, але й для будь-якої людини, яка знаходиться у кризовій екзистенційній ситуації. Чорний Ворон цілком свідомо обирає боротьбу за незалежність України, і в системі його моральних координат залишається лише два показники: «друг» і «ворог». Бійці козацьких загонів не жаліють жодної людини з ворожого табору, бо за законами військового часу ніхто не має права на другий шанс. Людські почуття Чорний Ворон та його підлеглі загоняють у найвіддаленіший куточок душі – туди, куди не досягне усюдисущий біль. «...я прийшов до сліпої Євдосі... і сказав: «Забери у мене, Євдосю, дві штуки нетребні, вийми їх із моєї душі, аби й знаку не zostалося». – «Які такі штуки нетребні?» – тихо всміхнулася невидючими очима Євдося, як усміхаються сліпі. «Страх і жаль, – сказав я. – Вийми з мене насамперед страх, тоді жаль», – а вона похитала головою: «Не можна без цього зборонцеві, без страху й жалю швидко себе загубиш», – сказала тоді сліпа Євдося, і я ще не раз пригадаю її слова, коли рубатиму голови, і це вже стане для мене ніяким не бойовиськом, а буденною роботою, від якої тільки болітимуть руки ночами» [6, с. 8].

Розмежування «своїх» і «чужих» починається вже на рівні зовнішнього вигляду. Портретні характеристики вояків Лебединського полку дуже різні, але в кожній з них ми відчуваємо прихильність автора й головного героя до цих змучених, брудних, скалічених людей, особливо якщо це – зовсім юні хлопчачки, прекрасні самою своєю молодістю. Власне, зовнішність «друзів», як у випадку з потворним Вовкулакою, швидко відступає на другий план, бо не фізична краса, а розум, вірність, витривалість і сила духу робить людину цінною для колективу. Натомість, описи «ворогів» – особливо партійців-росіян – виразно карикатурні: «Начальник Звенигородської повітової ЧК Сєня Кацман – симпатичний молодик, тільки сухоробрий і косенький на одне око, – сидючи в першому ряду, теж обливався потом, але не знімав ні кашкета, ні шкірянку, бо, казали, аматорським драматичним гуртком заправляв така кралечка (вона й сама гратиме в п'єсі), що мусиш триматися форсу. По праву руку від Сені Кацмана сидів діжкуватий начальник упродкуму Сиром'ятніков, із пащеки якого тхнуло, як із жомової ями, а лівобіч крутив на всі боки качиною головою начальник ревкому Долбоносів. У нього й справді був ніс-долото, плескатий і довгий, як у качура. Біля Долбоносова сидів, високо закинувши ногу на ногу й помахуючи носом хромового чобота, воєнком Красуцький, добродушний хитрий хохол, чепурний та наодеколонений, як і всі потайні п'яниці» [6, с. 52].

Ще один, надзвичайно важливий засіб ідентифікації «своїх» – рідна мова. Чорний Ворон та його найвідданіші друзі спілкуються виключно українською мовою, хоча прекрасно знають й у разі необхідності використовують російську. Російськомовні ж загарбники, відповідно до класичного колонізаційного сюжету, не розуміють української мови й не вважають за потрібне у

будь-який спосіб долучатися до культури поневоленого ними краю. Утім, за часів повсюдного пристосовницького карнавалу мовна ознака виявляється ненадійною: китаєць Ходя, який не вміє спілкуватися українською, до останнього подиху залишається вірним Чорному Ворону, а етнічні українці, високоосвічені представники управлінської верхівки УНР полковник Трофименко й сотник Терещенко, які спілкуються рафінованою українською мовою, виявляються агентами ЧК й приводять отаманів Холодного Яру в засідку.

Націоналізм загалом характеризують культ сили й дії, волонтаризм, ірраціоналізм, мілітаризм, наявність харизматичного лідера. Герої твору відчують жагу дії, борні і крові. Чорний Ворон так описує стан бійців: «Досі не можу собі пояснити, що то за радість така була перед кожним боєм, яка тремтіла в усьому тілі, мовби жива істота. Серце співало, в очах розвиднялося, лоскіт бігав долонями. Оце як є твердий рішенець, що сьогодні виступаємо, чи хай там навіть узавтра, то вже місяця собі не знаходиш, щось аж трусить тобою зсередини» [6, с. 7]. У повстанських загонах панує залізна дисципліна й безмежна повага до свого отамана. Сам Чорний Ворон – сильна, непересічна особистість. «Черный Ворон – непримиримо хитрый и упрямый враг. Возраста около тридцати лет. Высокого роста, черная борода, длинные черные волосы до плеч. Глубоко посаженные глаза тоже темные, взгляд тяжелый, медлительный, выражение лица суровое. Политически грамотен, бывший офицер царской, а потом петлюровской армии. Одет в защитное. Опоясан двумя португезями, говорит, что с ними родился», – зазначає у донесенні від 4 листопада 1921 року уповноважений Кременчуцького губчека в Чигиринському повіті [6, с. 9]. Чорний Ворон ніколи не відступає, не боїться і не зневіряється. Коли вичерпуються усі сили – й духовні, й фізичні – залишається несхитна вірність ідеї. Ніщо не може зламати фанатичної відданості Чорного Ворона своїм ідеалам: «Борьба захлинулася, але, хай там що, мусила мати продовження. З останніх сил, з останнього зубовного скреготу. Бо жодна катастрофа не ставить хрест на меті» [6, с. 203]. Найповніше життєву позицію Чорновуса розкриває його діалог з коханою – ніжною й красивою, але сміливою й сильною Тіною:

- «– Що за тим кордоном робити? – спитав він.
- Там багато наших, там наш уряд.
- Нашого там уже нічого немає.
- Ми могли б там влаштувати своє життя, – сказала вона.
- Могли б. Тільки це не для мене.
- Чому?
- Тому, що на моєму прапорі не було напису «Воля України або закордон».
- Смерть не обирають, – сказала вона.
- Але вона обирає...
- Тобі й життя ніпочім, – дорікнула Тіна. – Ти ще молодий, а вже розпрощався з ним.
- Неправда, – сказав Ворон. – Я люблю волю. А її можна вигодувати лише кров'ю.
- А якщо на волю надії немає? Сам кажеш: боротьба програна. Кому потрібна ще одна смерть? Ще одна безіменна, зрівняна із землею могила?

– Саме на таких могилах і проростає мета» [6, с. 138-139].

На думку Чорного Ворона та його послідовників, їхня мета важливіша за життя. Але насправді важливо те, що їхня мета – поза їхнім життям, у перспективі. Ця мета – омріяна, але майже нездійсненна за тогочасних умов. Націоналізм орієнтується на народ, виступає під прапором здорового традиційного селянського укладу. Але сам народ, як не дивно, не підтримує націоналізм. «Здоровий традиційний селянський уклад» не передбачає війни – навіть за власну незалежність. Подорожуючи Україною, Чорний Ворон «відкрив у наших сільських людях одну цікаву рису, яка, на перший погляд, викликає замилювання, а з другого боку, видається мені сумнівною. Це – якась аж надмірна добрість, безхитрісна та безоглядна, оте запобігання перед гостем, навіть якщо цей гість випадковий і ще невідомо, з чим до тебе прийшов» [6, с. 231]. А пізніше отаман з образою і злобою констатує: «Селяни зробилися хитрими скнарами; знаючи нашу безвихідь, вони відмовлялися платити справжню ціну... Люди перевелися, що тут казати» [6, с. 324].

Е. Гелнер переконаний: «Саме націоналізм породжує нації, а не навпаки» [2]. До об'єктивних ознак нації дослідники зазвичай відносять спільність території, мови та економічного життя. Бездержавність українців, набагато триваліша, аніж періоди державного існування, фактично перекреслює територіальну ознаку як важливу складову у визначенні «української нації». Герої роману «Чорний Ворон» неодноразово дискутують з цього приводу.

«– Ніколи не кажи: в цій державі, – перебив я його. – Так завжди казали ті, для кого вона чужа. Кажи: наша.

– Наша? – витріщив на мене очі Калюжний. – А де ж вона, та наша держава? Її немає» [6, с. 236].

Наступна ознака – мовна – вже побіжно аналізувалася вище. Мовна самоідентифікація українців не може однозначно ототожнюватися з національною. У трагікомічній формі В. Шкляр устами молодої дівчини так говорить про «мовну проблему українців на всі часи»: «– Фаня у нас поліглот, – похвалила його Манюня. – Він уміє розмовляти по-малоросійському, по-хохлацькому, по-шулявському і навіть українською, коли тверезий» [6, с. 30].

Якщо брати до уваги таку ознаку, як «спільність економічного життя», то доведеться визнати, що «національна економіка» в Україні не склалася й понині. У 1920-ті рр. «економіка» взагалі обмежувалася визискуваннями й грабунком один одного. Отже, ми доходимо висновку, що «об'єктивні» ознаки нації мають велике значення тоді, коли вони набувають символічної цінності, а у випадку з українською нацією – коли вони стають метою.

Націоналізм схильний до міфотворчості, бо, на думку Е. Сміта, «націоналізм – це щось більше, ніж просто світська культура. Попри свою світськість, націоналізм, зрештою, ближчий до «політичної релігії», ніж до політичної ідеології» [5]. Символічним у цьому плані є той момент, що більшість священників у книзі В. Шкляра

підтримують повстанців, а осередком українського повстанського руху стає Мотронинський монастир.

Мотиви націоналістичної міфотворчості пояснює сам Чорний Ворон: «Ніщо так не придушує чоловіка, як безнадія. Уперше вона заглянула нам в очі восени двадцятого року після замирення поляків із росіянами. Українська армія, яку ми так виглядали і з якою збиралися вивести москаля з рідного краю, перейшла Збруч, де поляки, колишні наші союзники, кинули її в табори з повним завіщенням зброї. Але ми цього ще не знали. Не відали всієї правди. Нас годували легендами, а потім дехто з нас і сам почав їх вигадувати. Так було легше. Я ж вірив лише в одну легенду – ту, яку ми залишимо по собі нащадкам» [6, с. 43].

Кожна нація вирізняється своєю «політичною культурою» з власними інституціями, політичними ролями та винятковими символами – прапорами, гімнами, святами, церемоніями. Серед таких символів – літературний геній і духовний батько українства – Т. Шевченко. Холодноярська Республіка – ніби втілення пророцтва поета про новий вогонь з Холодного Яру. Та й індивідуальна доля кожного українця так чи інакше зазнає його впливу. В романі автор показує це на прикладі Вовкулаки, який зізнався отаману Гризлу, що прийшов до повстанців, начитавшись «Кобзаря». Ще більше для вояків-націоналістів важить їхній прапор. Захоплення й жах викликає в читача намагання залишенців за будь-яку ціну врятувати свою святиню, свій єдиний скарб. Величезну увагу націоналізм приділяє культу предків (у нашому випадку – запорозьких козаків), пам'ятним церемоніям вшанування видатних лідерів чи загиблих у бою «славною смертю». Прикметно, що смерть отаманів Холодного Яру досі має легендарне забарвлення, і майже кожного з них вороги «ховали» кілька разів. Ці факти сприяють утвердженню думки про незнищенність нації й дають

надію на її майбутнє колективне безсмертя завдяки прийдешнім поколінням тих, хто вірить і бореться.

Отже, книга В. Шкляра – історично достовірна й художньо довершена, вона беззаперечно доцільна в українській культурі. Художньо-біографічний роман «Чорний Ворон» повинен розглядатися в руслі постколоніальної критики й покликаний зламати стереотипи нашого мислення. У творі репрезентовано боротьбу повстанців Холодного Яру за основні націоналістичні цінності – національну самосвідомість українства, власну державу й культуру, проаналізовано особливості світогляду націоналістів. У головному герої твору – отамані Чорному Вороні та його бойових товаришах втілено основні чесноти, які сповідує націоналізм – волю до боротьби за свій народ, прагнення перемоги будь-якою ціною, відданість ідеалам і харизматичному лідеру. Нами досліджено особливості й мотиви українського націоналістичного міфотворення, сенс якого полягає в сакралізації життєво необхідних, але неоприятливих об'єктивних ознак нації. Подальше дослідження націоналістичного дискурсу в біографічній літературі є перспективним і стане частиною кандидатської дисертації автора.

Очевидно, що робити будь-які остаточні висновки щодо українського націоналізму було б наразі марною справою. Націоналізм є частиною української історії, ігнорувати, заперечувати чи абсолютизувати яку не має наукового сенсу і, будемо сподіватися, колись не матиме сенсу громадського. Людство вже переконалося, що сліпе слідування будь-якій ідеології призводить до катастрофи. Оптимальною нам видається позиція Й. Гердера, який попри повагу до загальнолюдських цінностей писав: «Дайте нам іти своєю дорогою... нехай усі люди добре або зле відгукуються про наш народ, нашу літературу, нашу мову – вони наші, це ми самі й нехай цього буде досить» [5].

ЛІТЕРАТУРА

1. Акіншина І. М. Жанрово-стильові особливості художньо-біографічної прози 80-90-х років ХХ століття : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.01.01 / І. М. Акіншина. – Дніпропетровськ, 2005. – 20 с.
2. Гелнер Е. Нації та націоналізм. Націоналізм [Електронний ресурс] / Е. Гелнер ; [пер. з англ.]. – К. : Таксон, 2003. – 300 с. – (Ex professo). – Режим доступу : <http://litopys.org.ua/gellner/gel.htm>.
3. Касьянов Г. До питання про ідеологію організації українських націоналістів (ОУН) : Аналітичний огляд [Електронний ресурс] / Г. Касьянов. – Режим доступу : <http://litopys.org.ua/kasian/kas2.htm>.
4. Касьянов Г. Теорії нації та націоналізму [Електронний ресурс] / Г. Касьянов. – К. : Либідь, 1999. – 352 с. – Режим доступу : <http://litopys.org.ua/kasian/kas.htm>.
5. Сміт Ентоні Д. Націоналізм : Теорія, ідеологія, історія [Електронний ресурс] / Ентоні Д. Сміт ; [пер. з англ.]. – К. : К.І.С., 2004. – 170 с. – Режим доступу : <http://litopys.org.ua/smith/smt.htm>.
6. Шкляр В. Чорний Ворон / В. Шкляр. – К. : Ярославів Вал, 2009. – 356 с.